

Staroegipatska umjetnost

Blaženović, Antonija

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:446330>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-02**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij Povijesti i Pedagogije

Antonija Blaženović

Staroegipatska umjetnost

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2019.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Diplomski studij Povijesti i Pedagogije

Antonija Blaženović

Staroegipatska umjetnost

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, stara povijest

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2019.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 23. 9. 2019.

Antony Blazinovic 0122219365

ime i prezime studenta, JMBAG

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijesni uvod.....	1
3. Religija i staroegipatska umjetnost	6
5. Arhitektura	9
5. 1. Grobna arhitektura.....	9
5. 1. 1. Grobnice vladara	9
5. 1. 2. Privatne grobnice.....	12
5. 1. 3. Hramovi.....	12
5. 2. Profana arhitektura	14
6. Skulptura	15
7. Slikarstvo.....	21
8. Primijenjena umjetnost.....	26
9. Zaključak.....	30
10. Popis literature.....	31

Sažetak

Staroegipatska umjetnost važna je pojava pomoću koje se može zaključiti puno toga o svakodnevnom životu i vjerovanjima starih Egipćana. Stari Egipćani svoja umjetnička djela stvarali su isključivo zbog religijskih razloga. Grobnice su gradili i poboljšavali njihove arhitektonske konstrukcije jer su vjerovali kako pod svaku cijenu trebaju zaštititi tijelo pokojnika kako bi ovaj mogao nastaviti svoj život na drugom svijetu. Grobnice su se, gdje je za to bilo mogućnosti, ukrašavale reljefima i slikama. U njih su se postavljale i statue/kipovi uz pomoć kojih je pokojnik mogao stupiti u vezu s ovim svijetom te osigurati blaženstvo na drugom svijetu. Na postoljima statua/kipova, zbog vjerske potrebe identifikacije pokojnika, ispisivala su se imena i titule pokojnika, a ponekad i riječi koje je pokojnik prije smrti izgovorio. Svaki likovni prikaz, bio to hijeroglif, slika, reljef, statua/kip itd., izvor je egzistencije. Umjetnici su se trudili prikazati život sa što više aspekata kako bi omogućili pokojniku što kvalitetniji život na drugom svijetu. Umjetnici život prikazuju vjerno sa svim dužnostima koje su kraljevi i ljudi imali tijekom ovog života (prikazi lova i ribolova, prizori životinja, poljski radovi, zanimanja, svečanosti, svakodnevni život itd.). Materijali kojima su stari Egipćani izrađivali svoja umjetnička djela bili su trajni, vječni. Tako se upotrebljavaju alabaster, porfirit, tvrdi kamen, granit, diorit te brojni drugi.

Ključne riječi: Stari Egipat, arhitektura, slikarstvo, skulptura, primijenjena umjetnost

1. Uvod

Tema ovog diplomskog rada je staroegipatska umjetnost. Hipoteza rada je da je staroegipatska umjetnost statična i u službi staroegipatske religije. Cilj rada je opisati staroegipatsku umjetnost od Starog kraljevstva do kasnog razdoblja egipatske povijesti. Staroegipatska umjetnost podrazumijeva arhitekturu, skulpturu, slikarstvo i reljef te primijenjenu umjetnost. Pri pisanju rada korištena je dostupna i relevantna literatura koja je dala uvid u staroegipatsku umjetnost. Diplomski rad podijeljen je na šest poglavlja od kojih se neka sastoje od potpoglavlja. U prvom poglavlju govori se o geografskom smještaju i političkoj povijesti Egipta. Geografski smještaj vrlo je važan iz dva razloga. Prvi je plodnost doline Nila, a drugi je omeđenost tog područja nepristupačnim teritorijima koji su omogućili Egiptu da se tijekom svoje povijesti, relativno nesmetano i bez većih vanjskih prodora, razvija sve do svog gubitka neovisnosti. Politička povijest i razvojne faze staroegipatske umjetnosti u glavnim crtama se poklapaju. U drugom poglavlju govori se o povezanosti staroegipatske umjetnosti i religije. U trećem poglavlju govori se o arhitekturi. U prvom potpoglavlju tog poglavlja govori se o grobnoj arhitekturi: grobnicama vladara, privatnim grobnicama te hramovima. U drugom potpoglavlju tog poglavlja govori se o malobrojnim ostacima profane arhitekture. U četvrtom i petom poglavlju govori se o staroegipatskoj skulpturi i slikarstvu/reljefu te njihovom razvoju kroz pojedina povijesna razdoblja. U šestom predstavljeni su brojni primjeri koji se odnose na primijenjenu umjetnost.

2. Povijesni uvod

Drevna egipatska država smjestila se na sjeveroistoku Afrike, točnije na prostoru plodne doline Nila. Na sjeveru se nalazi Sredozemno more, na jugu se nalaze planine Etiopije i Sudana, na istoku Crveno more i gorje Sinaj, a na zapadu Libijska pustinja.¹

Delta Nila i pustinjska područja prirodno su dijelila egipatsku državu od ostatka svijeta. Sueska prevlaka bila je jedina kopnena veza s drugim zemljama Bliskog istoka. Takav geografski položaj omogućio je nastanak jedinstvene, zatvorene kulture, čiji je napredak rijetko bio narušen vanjskim prodorima. Plodnost tog pojasa zemlje ovisila je o kišnim razdobljima, jer je tada Nil² poplavljavao tlo i na njemu nakupljao plodan mulj. Reguliranje poplava, gradnja odvodnih kanala i natapanje zahtijevali su organizirani rad. S obzirom na to da se takav rad mogao odvijati jedino unutar organizirane zajednice, Egipćani su vrlo rano osnovali manje zajednice. One su se u 4. tisućljeću povezale u veće zajednice (Donji i Gornji Egipat), a na početku 3. tisućljeća ujedinile su se u jednu državu.³

Ujedinjenjem (Donjeg i Gornjeg) Egipta⁴ počinje ranodinastijsko razdoblje egipatske povijesti, često nazivano tiniskom ili arhajskom epohom.⁵ To razdoblje čine prve dvije dinastije.⁶ Tijekom tog razdoblja uređena je središnja uprava, uvedeno službeno brojanje godina te formirana vladarska struktura (na čelu faraon, njegova kraljica te vezir). Temelj egipatske države, apsolutne monarhije, bila je centralizirana i uređena uprava na čelu koje se nalazio faraon. Apsolutna monarhija bila je oslonjena na ideju da je faraon božanske prirode.⁷ Cjelokupno ovo razdoblje značajno je za stvaranje čitave egipatske kulture.⁸

---

¹ Mladen, Tomorad, *Staroegipatska civilizacija sv. 1: povijest i kultura starog Egipta*, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji, Zagreb, 2016., str. 1.

² U gornjim tokovima (planinska područja Nubije i Etiopije) Nil čine dvije rijeke: Bijeli i Plavi Nil. Njihov vodostaj u vrijeme kišnih razdoblja, u južnim tropskim krajevima, znatno naraste. Kada se Bijeli i Plavi Nil spoje u jednu rijeku Nil dolazi do poplave koja omogućuje život pustinjskom tlu koje je neplodno. Preuzeto iz: Tomorad, isto, str. 4.

³ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1962., str. 175.

⁴ Novak iznosi kao je Narmer započeo, a Menes dovršio ujedinjenje Egipta. Nadalje, govori kako je ujedinjenje Egipta zapravo bilo podvlašćivanje Sjevera od strane Juga te da se to dogodilo između 3400. – 3200. g. pr. Kr., preuzeto iz: Grga, Novak, *Egipat: prehistorija, faraoni, osvajači, kultura*, JAZU, Zagreb, 1967., str. 35.

S druge strane Tomorad ističe kako se u egiptologiji vode brojne rasprave o tome tko je Menes i može li ga se dovesti u vezu s Narmerom. Što se tiče ujedinjenja ističe kako je, unatoč brojnim raspravama, nejasno jesu li se zemlje ujedinile mirnim pute ili je došlo do vojnih sukoba između njih. Preuzeto iz: Tomorad, isto, str. 40. i 48.

⁵ Tomorad, isto, str. 47.

⁶ Igor, Uranić, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 31.

⁷ Tomorad, isto, str. 50.

⁸ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 178.

Nakon II. dinastije na vlast dolazi III. dinastija, a s njom započinje razdoblje Starog kraljevstva⁹ (2650. – 2190. pr. Kr.¹⁰).¹¹ Staro kraljevstvo činile su četiri dinastije (III. – VI.), a njihov utemeljitelj je Djoser.¹² U tomu razdoblju događa se prvi veliki uspon.¹³ Egipatsko kraljevstvo uspostavlja trgovačke veze sa zemljom Punt (obala Somalije) i Sirijom te osvaja neka područja Palestine i Nubije. Takve okolnosti iskorištavaju se za uvoz novih proizvoda (uvoze slonovu kost, mirisne smole, građevno drvo te životinjske kože) te izvoz vlastitih proizvoda (izvoze „predmete umjetničkog obrta“). Krajem Starog kraljevstva početak će unutarnji nemiri zbog kojih će se kraljevstvo raspasti na niz malih pokrajina kojima će vladati lokalni moćnici.¹⁴ Time počinje prvo prijelazno razdoblje koje će se završiti¹⁵ oko 2050. g. pr. Kr. kada će faraon Mentuhotep¹⁶ pobijediti moćne nomarhe iz Tebe te osnovati XI. dinastiju. Faraoni XI. dinastije uspjeli su pod nadzor staviti cjelokupno kraljevstvo te uspostaviti političku moć i Tebu proglasiti novom prijestolnicom.¹⁷

Tada počinje razdoblje Srednjeg kraljevstva (1991. – 1778. pr. Kr.). U tomu razdoblju faraoni XII. dinastije stvaraju jaku državu. Granice kraljevstva proširene su, osobito za vrijeme vladavine Sensusret III. Nubija, Sirija i Palestina su pod egipatskim utjecajem, a s Puntom i Kretom Egipćani trguju.¹⁸ Tijekom trajanja XII. dinastije egipatsko kraljevstvo doživljava procvat, reorganizira se administracija, uprava se centralizira, a vlast svećenika nastoji se ograničiti.¹⁹

U blizini Fajuma uspostavljena je nova rezidencija, premda se Teba i dalje priznavala kao prijestolnica, dok je Fajum uz pomoć navodnjavanja pretvoren u plodno područje. Razdoblje Srednjeg kraljevstva smatra se, što se tiče ekonomije, politike i administracije, jednim od najsajnijih razdoblja u povijesti Egipta.²⁰ No ubrzo će nakon vladavine faraona Amenemhata III. doći do pada ugleda i moći države. Početak će drugo prijelazno razdoblje. Tijekom trajanja XIII. i XIV. dinastije prividno će postojati središnja vlast koja će postajati sve slabijom i bit će ograničena

---

⁹ Imena pojedinih povijesnih epoha preuzete su iz: Uranić, isto, str. 22.

¹⁰ Godine trajanja pojedine povijesne epohe preuzete su iz: Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 178.

¹¹ Tomorad, isto, str. 51.

¹² Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 178.

¹³ Tomorad, isto, str. 51.

¹⁴ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 178.

¹⁵ Giorgio, Agnese, Maurizio, Re, *Drevni Egipat: umjetnost i arheologija*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2006., str. 15.

¹⁶ Imena faraona preuzeta su iz: Agnese, Re, isto, str. 24-25.

¹⁷ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, Europapress holding d. o. o., Zagreb, 2007., str. 24.

¹⁸ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 178.

¹⁹ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 178.; Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 25.

²⁰ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 25. – 26.

na južni Egipat. Hiksi, mješavina azijskih naroda, iskoristit će tu situaciju te polako prodrijeti na područje Delte i Memfisa. Oni će uspostaviti svoju prijestolnicu u Avarisu (u istočnoj Delti). Egiptom će vladati tijekom razdoblja XV., XVI., i XVII. dinastije.²¹

Drugo prijelazno razdoblje završava se početkom vladavine faraona Ahmosa I., osnivača XVIII. dinastije.²² On je proveo uspješan ustanak protiv Hiksa 1570. godine pr. Kr. i time je započelo razdoblje Novog kraljevstva (1570. – 1085. pr. Kr.) s glavnim gradom Tebom. Egipat je zahvaljujući vladarima XVIII. dinastije postao vodeća sila na Bliskom Istoku. Amenofis I. i Tutmozis I. osvojili su velika područja Sirije i Nubije, a najveću političku vlast Egipat je uživao za vrijeme vladavine kraljice Hatšepsut i Tutomezisa III.²³ Egipatski činovnici i vojni upravitelji dobro su kontrolirali kraljevstvo. Postojala je česta komunikacija s vladarima u državi Mitani, s azijskim vladarima u Babilonu te onima na Cipru. Dosta podataka, zahvaljujući arhivu službene komunikacije (korespondencije) s tim vladarima, imamo o vladavini Amenofisa III. i Amenofisa IV.²⁴

Egipat je u ovom razdoblju postao najbogatija zemlja Starog svijeta. Iz Azije i Nubije pristizalo je zlato, koje je većinskim dijelom odlazilo u hramske riznice. Vladari Tebe natjecali su se tko će više osvojenog plijena posvetiti bogu Amonu, čime su njegovi svećenici postajali sve moćnijima, a vladari su sve više ovisili o njemu. Sukob između svećeničke i vladarske vlasti eskalirat će za vrijeme vladavine Amenofisa IV. On će protjerati svećenike, zatvoriti hramove²⁵, zabraniti kult Amona i drugih bogova te jedinim bogom proglasiti boga Atona, a prijestolnicu iz Tebe premjestiti u Amarnu.²⁶ Amenofis IV. uzet će ime Ekhnaton („Onaj koji služi Atonu“) i organizirati novu državnu administraciju s novim činovnicima. Ti novi činovnici nisu bili ljudi koji su školovani za rad u administraciji, već su na taj položaj došli zbog toga što su faraona podupirali u njegovoj reformi te su i sami bili pripadnici nove religije. Amenofis IV. Ekhnaton svom je bogu Atonu bio istovremeno poslanik, svećenik i prorok.²⁷

Tijekom posljednjih godina vladavine Amenofisa IV. sprema se ponovna pobjeda protjeranih i zanemarenih bogova, osobito Amona. Krizi je doprinijela i okolnost u kojoj se nalazila egipatska vlast u Aziji. Stanje u Aziji nije bilo isto kao tijekom vladavine Amenofisa III.,

---

²¹ Agnese, Re, Isto, str. 17.; Skupina autora, *Povijest 2*, Isto, str. 26.

²² Agnese, Re, Isto, str. 18.

²³ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 178.

²⁴ Skupina autora, *Povijest 2*, Isto, str. 29.

²⁵ Isto, str. 29.

²⁶ Skupina autora, *The times – Atlas svjetske povijesti, Cankarjeva založba*, Ljubljana – Zagreb, 1986., str. 59.

²⁷ Skupina autora, *Povijest 2*, Isto, str. 31.

koji je bio u bratskom odnosu s vladarima države Asirije, Babilonije i države Mitani. Korespondencija između azijskih vladara i Amenofisa IV. prikazuje prijateljske diplomatske odnose između Egipta i Azije, barem tijekom prvih godina vladavine Amenofisa IV. No, posve drugačiju sliku odnosa prikazuje korespondencija sa sirijskim vladarima. Prikazuje se sve veća nesnošljivost i nezadovoljstvo zbog egipatskih vlasti u Siriji. Iza toga stoji hetitski kralj, nova prijetnja u Aziji. On koordinira i nadzire kretanje pobunjenika te prisvaja sve ono što oni osvajaju. Sirija je u to vrijeme podijeljena na dvije frakcije. Jedni ostaju na strani Egipta (primjerice, obalne sirijske države: Damask i Biblos), dok su drugi na strani Hetita (primjerice, vladari iz unutrašnjih dijelova Sirije). Vladar Biblosa, Ribaddi, šalje pisma u kojim neprestano moli Amenofisa IV. da mu pomogne. No, Amenofis IV. nikada nije poslao nikakvu pomoć, što su iskoristili Hetiti i preuzeli kontrolu nad cjelokupnom situacijom. Nakon smrti Amenofisa IV. Egipat se ponovno postepeno vraća u stanje u kakvom je bio prije pokušaja uvođenja monoteističke religije.²⁸ Njegov je nasljednik ponovno uveo stare kultove, a kako bi naglasio svoju odanost Amonovu kultu promijenio je svoje ime iz Tutankhaton u Tutankhamon.²⁹

Konačno uređenje egipatskog kraljevstva, nakon amarnskog razdoblja, događa se u vrijeme vladavine Horemheba. Horemheb je u vrijeme vladavine Amenofisa IV. bio general, a proročanstvo Amona izabralo ga je za vladara. Nakon što je postao vladar, proveo je administrativne i zakonodavne (suzbio je ucjenu i zlouporabu na štetu seljaka, reorganizirao je sudove te od privatnih osoba prisilno uzeo robove) mjere.³⁰ Politički uspon Egipat će ponovno doživjeti u vrijeme vladavine XIX. dinastije, osobito za vrijeme Setija I. i Ramzesa II. U vrijeme vladavine Ramzesa III. (XX. dinastija) zemlju sve više ugrožavaju „narodi s mora“ i Libijci. U vrijeme vladavine njegova nasljednika središnja vlast sve više propada, a oko 937. godine pr. Kr., vladar libijskih plaćenika, Šešonk I. osniva XXII. dinastiju. Borbe lokalnih moćnika, unutrašnji neredi i rascjepkanost zemlje, traju sve do sedmog stoljeća prije Krista. U tomu razdoblju vlast preuzima osnivač zadnje (XXVI.) samostalne dinastije (Saitsko razdoblje, 663. –525. godine pr. Kr.), Psametik I. Trgovina s Grcima sve više uvjetuje prodiranje grčkih elemenata u egipatsku kulturu. Perzijanci osvajaju Egipat 525. godine pr. Kr., zatim Aleksandar Veliki 333. godine pr. Kr. U vrijeme vladavine dinastije Ptolomejevića (304. – 30. godine pr. Kr.) postepeno nestaje staroegipatska umjetnost, a u nilskoj delti helenistička kultura utemeljuje Aleksandriju, jedan od najjačih centara. Kada je Rim osvojio Egipat 30. godine pr. Kr., staroegipatska je umjetnost već bila helenizirana. Značajni elementi likovnog izraza starog Egipta djelomično su se očuvali u

---

²⁸ Isto, str. 31.- 32.

²⁹ Skupina autora, *The times – Atlas svjetske povijesti*, str. 59.

³⁰ Skupina autora, *Povijest 2*, Isto, str. 34.

koptskoj umjetnosti. Ona ih je, transformirane, primijenila u okviru ikonografskih shema u kršćanstvu.³¹

3. Religija i staroegipatska umjetnost

Osnovna ideja staroegipatske religije je stvoriti, održati i nastaviti život nakon smrti, kako u kozmosu, tako i na zemlji. Ta ideja prikazana je u mnogobrojnim mitološkim pričama koje treba shvatiti kao varijante.³²

Prema heliopskom učenju, bog Sunce (stvoritelj) izbacivši iz vodenog kaosa Nuna stvara svijet u obliku četiri božanstva: Šu (boga zraka), Geba (boga zemlje), Tefnut (božice vlage) te Nut (božice neba). Nakon što je stvoren svijet, stvoren je i osnovni princip koji je omogućio pretvaranje nastalog kaosa u red, a on se očituje kroz oblik božice Maat. Taj je princip temelj životne usklađenosti, a čin stvaranja, prema vjerovanju starih Egipćana, događa se svakoga dana (izmjenama noći i dana). Upravo taj čin osnova je koja omogućuje Maat, odnosno očuvanja poretka.³³

Pomoću mita o Izidi i Ozirisu, koji je uskrsnut iz svijeta mrtvih, objasniti će se na koji način su stari Egipćani razumjeli smrt kao jednostavni nastavak života. Oziris i njegova sestra i žena, Izida, vladali su Egiptom u razdoblju zlatnog doba blagostanja i mira. Međutim, Set (gospodar kaosa), Ozirisov brat, zavidio im je na uspjehu i sreći te je odlučio smisliti urotu uz pomoć koje će ubiti Ozirisa te se tako domoći prijestolja. Stoga je zvao svoga brata Ozirisa na gozbu.³⁴ Na toj gozbi glumio je da s gostima želi igrati igru. Donio je veliki putni kovčeg i obećao ga dati onomu kome najbolje pristaje. Kovčeg je bio izrađen prema Ozirisovim mjerama.³⁵ Čim je Oziris legao u kovčeg, Set ga je zatvorio te bacio u Nil. Oziris se utopio te je tako nastala smrt. Nakon ubojstva Izida je uspjela naći Ozirisovo tijelo, međutim, Set joj ga je oteo te raskomadao i razbacao po cijelom Egiptu. Tada su se Izida i Neftis, njezina sestra, uz pomoć sokola vinule u nebo te su uspjele pronaći sve dijelove Ozirisova tijela. Nakon pronalaska svih dijelova tijela Izida je uz pomoć Anubisa (boga balzamiranja) sastavila tijelo Ozirisa te je tako nastala prva mumija.³⁶

---

³¹ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 178.

³² Wolfhart, Westendorf, *Drevni Egipat*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1969., str. 1.

³³ Tomorad, isto, str. 200.

³⁴ Joann, Fletcher, *Drevni Egipat: velike civilizacije: život, mit i umjetnost*, 24 sata d. o. o., Zagreb, str. 120.

³⁵ Ania, Skliar, *Najveće kulture svijeta: Egipat*, Extrade d. o. o., Rijeka, 2005., str. 9.

³⁶ Fletcher, isto, str. 120.

Nakon balzamiranja Izida je uz pomoć svojih moći privremeno oživjela Ozirisa te s njim začela sina Horusa.³⁷ Kada je Horus odrastao odlučio je osvetiti oca te se suprotstaviti Setu (svome stricu). Uslijedile su borbe između Horusa i Seta koje su završile pobjedom Horusa, čime je stekao pravo na egipatsko prijestolje.³⁸

Što se može zaključiti o vjerovanju starih Egipćana na temelju iznesenog mita o Ozirisu i Izidi? Mit o Ozirisu i Izidi prikazuje glavna staroegipatska uvjerenja koja uključuju „uskrснуće, reinkarnaciju te život nakon smrti“. Ta uvjerenja prikazana su pomoću Ozirisova lika koji nakon uskrснуća postaje vječni gospodar svijeta mrtvih. Zatim slijedi Ozirisovo uskrснуće tijekom kojega Izida obavlja čarolije koje se interpretiraju kao važan faktor reinkarnacije. U skladu s tim stari Egipćani vjeruju kako duša preminulog potražuje te iste čarolije. Drugi važan element reinkarnacije i uskrснуća bilo je očuvanje tijela preminule osobe. Stoga se tijelo mumificiralo. Horus je uspio osvetiti svoga oca Ozirisa te postati egipatski faraon. Taj se čin smatra temeljem „božanske percepcije kraljevskog dostojanstva“. Sukladno tomu faraoni nasljeđuju kraljevski *ka* te bit kraljevskog dostojanstva.³⁹

Faraon je kao posrednik između zemlje i neba bio jamac održavanja božanskog reda na zemlji. Prema dogmatskom shvaćanju faraon potječe iz svete svadbe koja se događa između faraona i boginje ili faraonke i boga. Također, kao gospodar kulturnih obreda, faraon je bio suodgovoran za plodnost oranica, svakodnevni izlazak sunce, napredak zemlje, poplave Nila te opskrbu ljudi. Hramovi su bili mjesta sastajanja faraona s bogovima. Oni su se percipirali kao sjedište bogova na zemlji. Stoga su bili zaštićeni velikom kapijom te opasani visokim zidinama. Osim toga, dodatna obrambena moć tih građevina bila je naglašena slikama faraona koje su se nalazile na vanjskim i unutarnjim zidovima te stupovima. Slike na vanjskim zidovima prikazivale su faraona kako uništava zlo, koje se prikazivalo u obliku divljih životinja ili neprijatelja. Slike na unutarnjim zidovima te stupovima prikazuju faraona tijekom svečanosti i obreda, odnosno u vezi s bogovima.⁴⁰

U kapelama i svetištima bogova postavljeni su kipovi bogova. Oni su bili izrađeni od skupocjenih materijala, a prema vjerovanju starih Egipćana u njih su bogovi mogli ući. Sami kipovi koje su izradili ljudi nisu se štovali, već su se štovali bogovi koji su povremeno boravili u tim kipovima. Faraon je bio božanskog porijekla već za svog života, a nakon smrti postao je bog.

---

³⁷ Isto, str. 120.

³⁸ Skliar, isto, str. 9.

³⁹ Tomorad, isto, str. 201.

⁴⁰ Westendorf, isto, str. 5.

On se nakon smrti, uz pomoć obreda sahranjivanja, vraća svom prapočetku te se tada spaja s Ozirisom. Balzamiran kao Oziris, faraon je ležao u svom grobu te se brinuo za svoj narod. Faraonova grobnica bila je mjesto gdje je on vječno prebivao. Pored grobnice nalazio se hram koji je služio za zbrinjavanje pokojnika, a njegov kip ondje je primao žrtvene darove (hranu, pribor, nakit, namještaj te oružje) čime je i dalje živio. Prebivališta bogova te faraonov hram i grob zahtijevali su od skulpture, reljefne umjetnosti, primijenjene umjetnosti, arhitekture i slikarstva vrhunska djela. U skladu s tim najbolji obrtnici i umjetnici izrađivali su bogove i faraone, a materijal kojim su radili bio je vrlo trajan te najplemenitiji.⁴¹

---

⁴¹ Isto, str. 5.

5. Arhitektura

5. 1. Grobna arhitektura

5. 1. 1. Grobnice vladara

Grobna arhitektura rano se razvila zbog vjerovanja u zagrobni život. Mastabe su najstariji tipovi grobnica.⁴² U njih su se pokapali kraljevi i velikaši.⁴³ Pretpostavlja se kako se su se razvile iz preddinastijskih grobnih tumula.⁴⁴

Mastabe su prekrivale duboko iskopanu grobnicu, čiji je ulaz bio prekriven kamenim blokovima. Same grobnice imale su spremište za pokojnika, mrtvačku komoru te nekoliko dvorana. S obzirom na to da su egipatske grobnice bile bogato opremljene, bile su česta meta pljačkaša. Egipćani su smatrali kako je zagrobni život usko vezan za postojanje tijela pa su morali dobro zaštititi tijelo kako do njega ne bi mogli doći kradljivci. Međutim, niti same mastabe nisu bile garancija da će kraljevo tijelo ostati netaknuto. Stoga je arhitekt Imhotep sagradio faraonu Djoseru grobnicu i grobnu komoru do koje kradljivcima neće biti moguć pristup. Postavljajući šest mastabi jednu povrh druge, Imhotep je sagradio Djoseru stepenastu piramida kod Saqqare.⁴⁵

Piramida je ograđena širokim zidom unutar kojega su se nalazila dva hrama,⁴⁶ dvije palače, kraljevski paviljon, spremišta te ostale prostorije namijenjene pogrebu i obredu mumifikacije.⁴⁷ Grobna se komora nalazila u unutrašnjosti, ispod zemlje. Ulaz grobne komore bio je zatvoren masivnim granitnim gromadama.⁴⁸ U dvjema prostorijama nalazile su se tri stele oblika lažnih vrata koje su ukrašene prikazima Djosera. Te su nadgrobne stele (arhitektonski suvišan element) bile izrađene od vapnenca, a predstavljale su vrata ukrašena hijeroglifskim i reljefnim natpisima. Ta su se vrata nalazila na istočnom zidu grobnice i njima se preminula osoba služila kako bi izlazila iz svijeta mrtvih u svijet živih te se poslužila hranom koja se nalazila na stolu za žrtve (ispred nadgrobne stele).⁴⁹

---

⁴²<http://proleksis.lzmk.hr/55112/>, preuzeto: 8.7. 2019.

⁴³ Novak, isto, str. 69.

⁴⁴ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 179.

⁴⁵ Novak, isto, str. 69. – 70.

⁴⁶ Isto, str. 70.

⁴⁷ Maria Carla, Prette, Alfonso, De Giorgis, *Povijest umjetnosti*, Naklada ljevak, 2003., str. 21.

⁴⁸ Novak, isto, str. 70.

⁴⁹ Skliar, isto, str. 32.

Piramida je građena isključivo od vapnenca,⁵⁰ a za izradu su se koristili mali kameni blokovi, vjerojatno pod utjecajem prvobitnih upotreba zemljane opeke.⁵¹

Nakon izgradnje Djoserove piramide završen je prvi razvojni korak u izgradnji piramida. Graditeljska umjetnost Starog kraljevstva nastavila je svoj razvoj, a novu razvojnu fazu dostiže izgradnjom piramida⁵² kod Meduma te kod Dahshura koje su sagrađene za vrijeme faraona Snefrua (IV. dinastija). Piramida izgrađena kod Dahshura ima kvadratičnu bazu, a njezine stranice u sredini su svinute, čime se gubi stepenasti oblik. Ova piramida smatra se pretečom svih kasnije izgrađenih piramida. Za vrijeme vladavine Mikerina, Keopsa i Kefrena izgrađene su piramide u Gizi. Oko svake piramide nalazile su se manje piramide članova kraljevske obitelji te kraljica. Naime, te su piramide građene isključivo da čuvaju kraljevo mrtvo tijelo te da osiguraju zagrobni život. Ispred svake piramide nalazio se hram i dvorane za čuvanje onoga što je kralju –bogu nakon smrti neophodno.⁵³

Keopsova piramida bila je najveća (široka je 230 metara, a visoka 137 metara), a u unutrašnjosti je imala tri grobne komore. Pored Kefrenove piramide (visoke 136,5 metara) nalazio se dolinski hram čiji oblik je bio četverokutan i usječen u stijenu.⁵⁴ Taj hram služio je za prihvatanje pogrebne povorke koja se kretala prema piramidi, a bio je povezan zatvorenim hodnikom s obrednim hramom. Obredni se hram nalazio s istočne strane piramide.⁵⁵

U blizini hrama nalazila se sfinga (visine 20 metara), lavljeg lika,⁵⁶ isklesana u stijeni, a smatralo se da je imala Kefrenov izgled i oblik.⁵⁷ Dolinski hram imao je jednostavne stupove, bez ukrasa, od crvenog granita. Takav stup primjer je arhitektonskog umijeća Starog kraljevstva.⁵⁸

Općenito, svaka piramida bila je dio nadgrobnog kompleksa. Sastojala se od dva hrama koji su bili posvećeni kultu preminulog kralja. Jedan se hram nalazio na istočnoj strani, dok je drugi bio niže, prema obali rijeke. Ta su dva hrama bila spojena uzdignutim i pokrivenim hodnikom. Takvi hramovi, izgrađeni od kamena, imali su kvadratne stupove (pilastre) te masivne arhitrave, a ograđivali su tamne i male prostore. Sastojali su se od jedne ili dvije hipostilne sale, hodnika,

---

⁵⁰ Skliar, isto, str. 31.

U to vrijeme prvi puta u egipatskoj arhitekturi gradi se sa vapnencem. Preuzeto iz: Skliar, isto, str. 31.

⁵¹ Tasić, isto, str. 9.

⁵² Skliar, isto, str. 35.

⁵³ Novak, isto, str. 70.

⁵⁴ Semenzato, isto, str. 24.

⁵⁵ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 102. – 103.

⁵⁶ Semenzato, Isto, str. 24.

⁵⁷ . W. Janson, Anthony F. Janson, *Povijest umjetnosti*, dopunjeno izdanje, Varaždin, 2013., str. 67.

⁵⁸ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 103.

svetišta, dvorišta sa statuama i jedne ili više kapela. Manje piramide bile su nizane oko glavne piramide. Te manje piramide bile su namijenjene dvorskim dostojanstvenicima te članovima faraonove obitelji.⁵⁹

Piramide s grobnim kompleksima gradile su se još tijekom Starog i Srednjeg kraljevstva. Mentuhotep I. (XI. dinastija) svoju je grobnicu dao sagraditi u Deir el Bahariju, na zapadnoj obali Nila. Grobni hram spojen je s terasastom piramidom, što tu građevinu čini originalnom.⁶⁰

Razdoblje Srednjeg kraljevstva posljednje je doba u kojemu se grade piramide. U tomu vremenu izgrađene su piramide u Faijumu. One su bile znatno manje od onih iz Starog kraljevstva te su bile izgrađene od cigle. Međutim, grobni je hram bio povezan s piramidom kao i tijekom Starog kraljevstva. U Novom kraljevstvu dolazi do inovacija. Monumentalni grobni hram razdvaja se od grobnice. Od tada se monumentalni grobni hram gradi nasuprot Tebe, odnosno na zapadnoj obali Nila, dok se grobnica gradi u podzemlju, u „Dolini kraljeva“,⁶¹ gdje se pokapaju egipatski faraoni.⁶² U „Dolini kraljica“, nasuprot Luksora, pokapale su se egipatske kraljice i ostali članovi iz obitelji faraona.⁶³

Gradnja grobnica odvijala se u strogoj tajnosti, što se može vidjeti iz biografije arhitekta Inena, u kojoj on govori koji je zadatak imao prilikom izgradnje grobnice faraona Tutmozisa I.: „Sam sam proučio iskopinu za kamenu grobnicu Njegova Veličanstva, sam samcat, da me nitko ne vidi i ne čuje....“⁶⁴

S obzirom na koncepcijsku skladnost i arhitektonske linije najpoznatiji grobni hram Novog kraljevstva je onaj kraljice Hatšepsut u Deir el Bahariju. Hram je izgradio arhitekt Senmut nedaleko grobnog hrama Mentuhotepe II. Imao je tri terase s portalima. One su povezane nagnutim rampama. Te rampe vodile su do zadnje terase. Kako bi se došlo do te zadnje terase, bilo je potrebno proći kroz dvorište sa stupovima. Na krajevima tog dvorišta bile su kapele za obrede. Ona kapela koja se nalazila u središtu bila je ukopana u planinu. Nadalje, grobni je hram Amenhotepa III. također zanimljiv. On je imao takozvane „Memnonove kolose“. Ti kolosi, kojih

---

⁵⁹ Tasić, isto, str. 9. – 10.

⁶⁰ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 103. – 104.

⁶¹ Isto, str. 104.

⁶² <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=15792>, preuzeto: 8. 7. 2019.

⁶³ Prette, De Giorgis, isto, str. 22.

⁶⁴ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 104.

je bilo dvoje, bili su prethodnici stupova. U antičkom razdoblju oni su se smatrali svjetskim čudima jer se iz njih u ranu zoru čuo zvuk.⁶⁵

5. 1. 2. Privatne grobnice

U Starom kraljevstvu (nakon izgradnje velikih piramida) mastabe postaju grobnice visokih dužnosnika te se grade oko piramida. One u tomu vremenu uglavnom zadržavaju svoj utvrđeni oblik, no dobivaju nove detalje. Te mastabe imaju pročelje na kojemu se nalaze jedna ili dvije niše. One su, prema vjerovanju starih Egipćana, omogućavale duši da ostane u vezi sa svijetom. S vremenom niše su se počele ukrašavati te su tako pretvorene u takozvana „lažna vrata“.⁶⁶ Ispred „lažnih vrata“ često se nalazio kip preminule osobe. Taj kip izgledao je kao da silazi sa stepenica, a njegova glava izgledala je kao da proviruje iznad vrata.⁶⁷ Iza „lažnih vrata“ nalazi se takozvani „serdab“, odnosno prostorija u kojoj su se nalazili kipovi preminule osobe. „Serdab“ i niša bili su spojeni malom pukotinom.⁶⁸ Na dnu „bunara“, koji se nalazio u sredini mastabe, nalazila se prostorija u koju se spuštao sarkofag preminulog, koji bi se potom zatrpao kamenjem.⁶⁹

Mastabe koje su imale jednu komoru, s vremenom su dobivale više komora. Tako su u vrijeme V. dinastije nastale mastabe koje su imale niz manjih ili većih dvorana, s pilastrima i stupovima koji su ukrašeni slikama i reljefima. Ovakve se mastabe grade i u VI. dinastiji. U istom tomu vremenu javljaju se, na terenima na kojima je to bilo moguće, grobovi u klisurama/stijenama. Duboko unutar klisure nalazi se pokojnikovo tijelo, a komora je ukrašena slikama i reljefima kao i kod mastaba.⁷⁰ Dakle, od kraja Starog kraljevstva javljaju se grobovi u klisurama/stijenama. Takvi grobovi dobivaju arhitektonske fasade. Te fasade s rasporedom prostorija, u umanjenom obliku predstavljaju izgled stambene kuće (npr. grob Beni Hassanu, Srednje kraljevstvo). Od početka Novog kraljevstva grobovi će redovno imati takav oblik.⁷¹

5. 1. 3. Hramovi

Već su spomenuti hramovi koji su bili usko vezani za nadgrobne komplekse i takvi hramovi danas su poznati kao pogrebni hramovi faraona. Osim ovakvih hramova postojali su hramovi koji su bili mjesto kulta (primjerice kulta Horusa, kulta Sunca te Ozirisova kulta). U ovakvoj se vrsti

---

⁶⁵ Isto, str. 104.

⁶⁶ Novak, isto, str. 74.

⁶⁷ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 107.

⁶⁸ Novak, isto, str. 74.

⁶⁹ Tasić, isto, str. 7.

⁷⁰ Novak, isto, str. 74.

⁷¹ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 179.

hrama štovao kult božanstva.⁷² Vladari antičkog Egipta gradili su hramove božanstvima jer su vjerovali kako će se tako omiliti bogovima, da bi ih nagradili za bogatstva i vojna osvajanja.⁷³ Iz razdoblja Starog kraljevstva nije nam ostao niti jedan hram podignut božanstvima, a malo njih je ostalo i iz razdoblja Srednjeg kraljevstva.⁷⁴ Tijekom razdoblja Srednjeg kraljevstva Amenemhat III. osnovao je hram božice Renenutet u području Fajuma, u Medinet Madiju. Potpuno sačuvana građevina iz razdoblja XII. dinastije je kapela Senusreta I., postavljena sjeverozapadno od zida Amonova hrama, u Karnaku. Kapela ima 16 pilastara, kvadratnu osnovu, stupove četvrtastog presjeka te dva kosa prilaza koja su postavljena na ulazu u kapelu.⁷⁵

Sasvim je drugačije u Novom kraljevstvu. Iz toga vremena ostalo je građevina značajne složenosti i veličina. U tomu razdoblju hram je, u obrednom pogledu, dobio svoj konačni izgled. Prilazna aleja hrama, obrubljena sfigama koje su bile postavljane blizu jedna drugoj, vodila je do ulaza. Ulaz se sastojao od kule oblika zarubljenih piramida s obje strane kapije ili fasade s dva pilona ispred kojih su se nalazile sjedeće statue kralja i počasni obelisci. S druge strane ulaza nalazi se prostrano dvorište u kojemu se skupljao narod. Iz dvorišta odlazilo se u hipostilnu salu koja je bila velika i natkrivena, a bila je namijenjena svećenicima, zatim u slijed kapela koje su se nalazile oko unutrašnjeg dijela svetišta. U svetištu se nalazila odaja u kojoj je bila postavljena statua boga. U ograđenom dvorištu gradile su se ostave za poljoprivredne proizvode i darove te kuće za svećenike. Glavni hramovi Novog kraljevstva nalaze se blizu Tebe. Hramovi su se počeli graditi početkom tog razdoblja (od XVIII. dinastije) i nastavili su se dograđivati do kraja Novog kraljevstva. Najvažniji je hram posvećen bogu Amonu, a nalazi se u Karnaku. Ovaj hram za razliku od drugih hramova koji su građeni prema jedinstvenom planu, predstavlja niz konstruktivnih zamisli. Od razdoblja kada je izgrađen pa sve do rimskog razdoblja velik je broj zgrada uklopljen ili pridodan u cjelokupnu cjelinu. Hram je bio podignut unutar ozidanog prostora, a unutar tog prostora nalazile su se i druge građevine (primjerice, sveto jezero i hram boga mjeseca Khonsu). Hram je dugačak 365 metara. Drugi veliki hram nalazi se u Luksoru, a posvećen je trojstvu Mut, Amonu i Khonsu,⁷⁶ hram je podigao Amenofis III.⁷⁷

Tijekom razdoblja XVIII. dinastije, u vrijeme vladavine Amenofisa IV., izgrađen je Atonov hram. Hram je okružen pravokutnim zidom širokim 275 metara i dugačkim 800 metara.

---

⁷² Mladen, Tomorad, „Dizajn za život“ – staroegipatski hramovi: povijest, razvoj i funkcija, Vol. 41, 2009., Zagreb, str. 12.-13.

⁷³ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 96.

⁷⁴ Isto, str. 101.

⁷⁵ Tasić, isto, str. 12. – 14.

⁷⁶ Isto, str. 14. – 16.

⁷⁷ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 102.

Sastojao se od svetišta i jedne hipostilne sale, paviljona sa stupovima i tri dvorišta. Obredi posvećenim Atonovom kultu izvršavali su se na suncu, usred bijela dana, a ne u zatvorenim svetištima kao u tradicionalnoj religiji (okrenutoj zagrobnom životu i smrti).⁷⁸

5. 2. Profana arhitektura

Egipćani su trajnim materijalom gradili stanove za deificirane pokojnike i bogove.⁷⁹ Profane objekte, javne i privatne, gradili su raspadljivom sirovom opekam.⁸⁰ S obzirom na to malo je toga sačuvano od profane arhitekture i urbanizma. Faraon Senusret II. u Srednjem kraljevstvu dao je izgraditi drugi „grad piramida“ u Fajumu (u Illahumu) blizu svoje piramide. Grad se sastojao od radničkih kuća koje su bile male i zbijene te kuća plemića koje su imale brojne sobe i vrtove.⁸¹ Kuće su bile grupirane u gradske četvrti raspoređene pravokutnom uličnom mrežom. Sagrađene su od opeke isto kao i gradski zidovi. Važne osobe imale su velike kuće (do 45 metara širine i 60 metara dužine) sa središnjim dvorištem, odajama koje su bile povezane s manjim prostorijama, ostavama i kuhinjom te salom za prijeme koja je imala najčešće četiri stupa. Stupovi su bili drveni, ali su imali kamenu osnovu te žljebove na stablu.⁸²

Iz razdoblja Srednjeg kraljevstva još su nam poznate i tvrđave. Faraoni XII. dinastije dali su podići niz utvrda u Nubiji sve do Kerme,⁸³ a u njih su se smještali vojni garnizoni.⁸⁴ Utvrde su bile opasane debelim zidovima i sagrađene sirovim ciglama.⁸⁵

Kraljevske palače iz razdoblja Novog kraljevstva, s obzirom na njihovu složenost i svrsishodnost, posebno su zanimljive. One su se sastojale od niza zgrada: rezidencije faraona i njegove obitelji, hramova (ili jednog) posvećenih osobnim faraonovim bogovima ili glavnim božanstvima te stanova dvorskih činovnika.⁸⁶ Palače koje su prilično dobro očuvane su: palača Amenofisa III. (XVIII. dinastija) u Malkati, južno od Medinet Habua, zatim palača Amenofisa IV. u Amarni te naposljetku ona Ramzesa II. u Medinet Habuu.⁸⁷

---

⁷⁸ Tasić, isto, str. 18.

⁷⁹ Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, str. 177.

⁸⁰ Pischel, isto, 49.

⁸¹ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 107.

⁸² Tasić, isto, str. 21.

⁸³ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 107.

⁸⁴ Tasić, isto, str. 21.

⁸⁵ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 107.

⁸⁶ Tasić, isto, str. 21. – 22.

⁸⁷ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 107.; Branka, Tasić, isto, str. 22.

Palača Amenofisa III. (XVIII. dinastija) sastojala se od četvrti obrtnika koji su bili u službi dvora te hrama posvećenog bogu Amonu. Ulice su bile pravilne, ali nisu bile tako strogo izvedene kao one u Illahumu. S obzirom na to da je kraljevska rezidencija bila sagrađena od opeke, poznat nam je samo njezin osnovni plan. Strop i stupovi izgrađeni su od drva, pragovi vrata od kamena, a zidovi su bili prekriveni mješavinom slame i gipsa. Druga palača je ona faraona Amenofisa IV. u Amarni. Ona je, s obzirom na svoju složenost i prostranost, jedna od najznačajnijih primjera profane arhitekture starog vijeka. Palača je sagrađena južno od velikog Atonovog hrama, a sastoji od mnoštva građevina. Službenu faraonovu rezidenciju čini velika hipostilna dvorana od 510 stupova, na čijem se dnu nalazi prijestolna dvorana. Osobne odaje faraona nalazile su se u odvojenom dijelu palače, no bile su sa službenim dijelom povezane prolazom koji se s velikim kraljevim putem sjekao pod pravim kutom. Osim navedenih prostorija palača je imala hramove i kapele, dva harema, pojedinačne apartmane te dva vrta. Smatra se kako je gradnja palače povjerena nekom tadašnjem arhitektu te da je vjerojatno izgrađena prema idejama samog Amenofisa IV.⁸⁸

U razdoblju Novog kraljevstva (točnije, XIX. – XX. dinastije) sagrađeno je i urbanistički zanimljivo selo u Deir el Medini. Selo je sagrađeno za radnike tebanske nekropole.⁸⁹ Ilustrira gusto zbijeno urbanističko naselje s kućama koje se oslanjaju jedna na drugu, između kojih se nalazi nekoliko uličica. Plan sela bio je oblika nepravilnog četverokuta. Kuće su se sastojale od samo tri odaje. Odaje su bile poredane jedna uz drugu po gotovo paralelnoj osi. U prednjem se dijelu nalazila prostorija koja je služila kao spavaća i dnevna soba. U dnu (zadnjem dijelu) su se nalazile kuhinja i ostava, ponekad s ukopanim podrumom u zemlji. Središnja prostorija je ponekad imala u sredini drveni stup koji je imao isklesanu kamenu osnovu. Slično selo pronađeno je i u Tel el Amarni u blizini nekropole. Selo je u potpunosti kvadratno (70 x 70 metara) te raspoređeno u šest paralelnih blokova koji su razdvojeni s pet ulica. Budući da u smišljenom planu nije bilo naknadnih izmjena smatra se kako je selo bilo nastanjeno kratko vrijeme.⁹⁰

6. Skulptura

Egipatska skulptura ubraja se u najveća ostvarenja povijesti civilizacije. Prvi razlog tomu su mnogobrojna djela visoke umjetničke vrijednosti. Drugi razlog su neprekidno održavanje takve

---

⁸⁸ Tasić, isto, str. 22. – 23.

⁸⁹ Tasić, isto, str. 20.; Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 107.

⁹⁰ Tasić, isto, str. 20.

umjetničke vrijednosti te ujednačenosti tipologije tijekom tri tisuće godina (i nakon najmračnijih razdoblja svoje povijesti ona se ponovno uspijeva razvijati). Umjetnici nisu potpisivali svoja remek djela, stoga nam, osim u malobrojnim slučajevima, nisu poznati autori ovih radova. Tutmozis i Juti dva su kipara čija su nam imena poznata. Tutmozis je bio glavni kipar Amenofisa IV., a Juti njegove majke Tije/Taje.⁹¹

U Starom kraljevstvu skulptura je bila usko vezana s nadgrobnom arhitekturom. Statua postavljena u pogrebni hram ili grob idealizirano je predstavljala pokojnika. Pokojnik je uz pomoć statue, svog magijskog dvojnika (*ka*), mogao osigurati blaženstvo na drugom svijetu te stupiti u vezu s ovim svijetom. Kako bi se osigurala vjerska potreba identifikacije prikazane osobe, na postolju statue ispisivali su se pokojnikova titula i ime, a ponekad i izgovorene misli. Osim toga, tijekom pogreba svećenik je izgovarajući magične riječi udahnjivao život statui. Statue faraona koje su se nalazile u pogrebnim hramovima bile su predmet kulta jer se smatralo da je pokojni faraon bog. Budući da se niti jedna statua ili portretnije mogla izraditi bez odobrenja faraona, oni građani čije su statue bile izgrađene, bili su privilegirani.⁹²

Ključna karakteristika skulpture Starog kraljevstva je izražajnost. Ona se postizala stiliziranim i sintetiziranim oblicima. Prototip monumentalne skulpture Starog kraljevstva je statua faraona Djosera (III. dinastija) pronađena u stepenastoj piramidi u Saqqari u njegovom grobu.⁹³ Tijekom razdoblja IV. dinastije broj statua faraona znatno se povećao. Iz toga razdoblja sačuvani su dijelovi statua Snefrua i Keopsa, dok su dobro sačuvane statue Kefrena i Mikerina.⁹⁴ Statua „Kefrena na prijestolju“ isklesana je od diorita.⁹⁵ Ona se nalazila pored Kefrenove piramide. Prikazuje faraona na prijestolju kojem sokol (bog Horus) zaštitnički ovijja krila oko glave.⁹⁶ Samo prijestolje bogato je ukrašeno: na naslonu za leđa nalazi se božanstvo Horus, naslon za ruke ukrašen je u obliku lavljih šapa, dok su strane dekorirane u obliku lopoča i papirusa što simbolizira jedinstvo Donjeg i Gornjeg Egipta. Lice faraona je statično, a na glavi se nalazi geometrijski oblikovan nakit koji zaokružuje cijelo lice. Ruke faraona u različitom su položaju: jedna je ruka sa stisnutom šakom, dok je druga ispružena. Takav položaj ruku simbolizira izmjenu strogosti i dobronamjernosti. Sve navedeno ističe monumentalnost statue.⁹⁷ Kipar je prilikom izrade ove

---

⁹¹ Tasić, isto, str. 24

⁹² Isto, str. 24. – 27.

⁹³ Tasić, isto, str. 27.; Skupina autora, *Istorija čovečanstva 2: Egipat i drevne civilizacije*, Mono i Manjana, 2008., str. 277.

⁹⁴ Tasić, isto, str. 28.

⁹⁵ Camillo, Semenzato, *Svijet umjetnosti*, Mladinska knjiga, 1979., Ljubljana, str. 27.; G. Pischel, *Opća povijest umjetnosti I: slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, primijenjene umjetnosti*, Mladost, Zagreb, 1996., str. 55.

⁹⁶ W. Janson, Anthony F. Janson, isto, str. 67.; Prette, De Giorgis, isto, str. 16.

⁹⁷ Pischel, isto, str. 55.

statue ljudskom liku prišao kubično. Prvo je na pravokutnom kamenom bloku označio mrežu, nacrtao je stražnji, frontalni i profilni kut gledanja, a nakon toga isklesao je statu. Takvim pristupom sustavno se razvijala koncepcija proporcije, a rezultat takvog rada bila je trodimenzionalna statua čija je nepomičnost i čvrstoća bila izvanredna. Tijelo statue istodobno je snažno i idealizirano, ali bez osobnosti. Tek se na licu mogu uočiti neke pojedinačne osobine koje su vidljive ako se uspoređuju Kefrenova i Mikerinova statua.⁹⁸

Mikerin i njegova žena kraljica Khamernernebti prikazani su u stojećem položaju. Na statuama je vidljivo kako su njihove lijeve noge malo pomaknute naprijed u odnosu na desne noge, no bez naznake pokreta. Statue su idealizirane (slična takva statua je i ona na kojoj se Mikerin nalazi između dvije božice). Visina Mikerina i njegove žene približno je jednaka. Osim visine, na statuama su vidljivi i različiti prikazi ženske i muške ljepote. Umjetnik je znao prikazati različitu građu te naglasiti oble i meke oblika tijela što je vidljivo na prikazu kraljičina tijela.⁹⁹

Osim statua faraona, IV. dinastiji pripadaju i statue princeze Nofretitis i princa Rahotepa. One su pronađene u Medumu u jednoj grobnici. Prinčevo tijelo bilo je obojeno tamno crvenom bojom, a princezino zlatnožutom. Oboje su imali umetnute oči izrađene od kvarca¹⁰⁰ i bili su prikazani u sjedećem položaju. Princ je bio obučen u pregaču, imao je kratku kosu, a njegov izraz lica istodobno je bio blago uznemiren i strog. Princeza je bila obučena u impozantan plašt koji je naglašavao njezine obline. Statue su bile visoke kvalitete i zbog toga se smatra kako su bile izrađene u Snefruovim ili Keopsovim radionicama.¹⁰¹

Najviše statua privatnika u razdoblju Starog kraljevstva napravljeno je u vrijeme V. dinastije. Među njima se ističu statue dva pisara u bojenom vapnencu te statua „Seoskog načelnika“ iz Saqqare koji predstavlja svećenika Kaopera.¹⁰² Pisari predstavljaju treću kompoziciju u prikazivanju trodimenzionalnih skulptura: sjedeću s prekriženim nogama na zemlji, a ona je jednako nepomična i simetrična kao i prve dvije kompozicije: sjedeća i stojeća.¹⁰³ S druge strane statua „Seoskog načelnika“ primjer je statue izrađene od drva.¹⁰⁴

Tijekom razdoblja VI. dinastije javlja se i rijedak primjer statue od bakra. Jedna takva pripada faraonu Pepiju I., a pronađena je u hramu u Hierakonpolisu. Ovi pokušaji dokazuju

---

⁹⁸ W. Janson, Anthony F. Janson, isto, str. 68.

⁹⁹ Isto, str. 68.

¹⁰⁰ Tasić, isto, str. 28.

¹⁰¹ Skliar, isto, str. 37.

¹⁰² Tasić, isto, str. 28.

¹⁰³ W. Janson, Anthony F. Janson, isto, str. 68.

¹⁰⁴ Pischel, isto, str. 56.

izražajnu zrelost u izradi skulptura Starog kraljevstva. U tomu razdoblju utvrđena je stilsko tipologija koja će u svojoj biti ostati nepromijenjena tijekom čitavog razvoja staroegipatske umjetnosti (primjerice, utvrđena su pravila prema kojima se prikazuju ljudske figure).¹⁰⁵

Krajem Starog kraljevstva zbog unutarnjih nemira započinje mračno razdoblje u povijesti egipatske države, Prvo prijelazno razdoblje. Tijekom tog razdoblja poznata su malobrojna kiparska djela. Kamen se rijetko upotrebljavao, možda zbog ekonomskih razloga. Stoga su, uz nekoliko primjera statua manjih dimenzija od alabastera, prevladavali radovi izrađeni od drva. Skulpture ili skupine skulptura manjih su dimenzija, a izrađivane su od bojenog drva. Tijekom izrade nisu se uvijek poštivale tradicionalne proporcije, a obrada je bila kratko izvedena (sumarna). Ponovnim ujedinjenjem zemlje započelo je Srednje kraljevstvo. Tijekom toga vremena skulptura, s jedne strane teži dostizanju veličine uzora Starog kraljevstva, dok se s druge strane javljaju težnje za realističkom analizom. Takav primjer vidljiv je na statui Mentuhotepe I. Tijekom izrade te statue poštivale su se proporcije tijela, no na nogama su vidljive znatne promjene, dok je lice bilo snažno individualizirano.¹⁰⁶

Najslavnije razdoblje skulpture Srednjeg kraljevstva pripada XII. dinastiji. U tomu razdoblju jasnije se izražavaju težnje prema realističkoj analizi.¹⁰⁷ One su vidljive u prikazu faraonskih portreta koje više u sebi nemaju niti malo estetske uzvišenosti i božanstva (karakteristične za razdoblje Starog kraljevstva). Portreti toga vremena prikazuju krute, ozbiljne i snažne likove. Među njima se ističu portreti Senusreta III. i Amenemhata III. Lica tih faraona imala su naglašene duboke očne šupljine i bore,¹⁰⁸ dok im je izraz bio zabrinut i zamišljen.¹⁰⁹ Općenito, prilikom izrade skulpture u razdoblju Srednjeg kraljevstva počinju se primjećivati skupine umjetnika s određenim skulpturalnim ambicijama. Jedna skupina umjetnika oslanja se na estetske kanone V. dinastije, dok druga skupina teži prema realističkim prikazima. Ona skupina umjetnika koja teži prema realističkim prikazima izrađuje značajna djela u portretu.¹¹⁰

Mala skulptura u bojenom drvu obilježje je Srednjeg kraljevstva. Ona se sastojala od modela manjih omjera, događaja te scena iz svakodnevnog života. Takvi modeli postavljeni su u grobove, a njihova svrha bila je osigurati pokojniku sve usluge koje su mu potrebne na drugom svijetu. Prikazivane su scene tkanja, svečanog stupanja čete vojnika, klanja goveda te lova i

---

¹⁰⁵ Tasić, isto, str. 28.

¹⁰⁶ Isto, str. 28

¹⁰⁷ Isto, str. 28

¹⁰⁸ Uranić, isto, str. 105.; Tasić, isto, str. 31.

¹⁰⁹ W. Janson, Anthony F. Janson, isto, str. 71.

¹¹⁰ Tasić, isto, str. 31.

ribolova. Ovdje treba istaknuti dva primjera. Prvi je grobnica Meket Ra u Deir el Bahariju u kojoj su pronađeni prikazi krda goveda koji prolaze pored kuće s trijemom. Drugi je „Žena s darovima“ iz XII. dinastije koja na glavi nosi košaru u kojoj se nalazi goveđi but namijenjen za prehranu pokojnika.¹¹¹

Što se tiče kiparstva Novog kraljevstva, ono spada u najbogatije i najraznovrsnije u antici. U tomu razdoblju izrađene su mnogobrojne skulpture faraona i istaknutih građana, a njihove karakteristike postale su raznovrsnije u odnosu na ranija djela. U izradi skulptura upotrebljavali su se plemeniti materijali poput granita i porfiritu za skulpture prirodne veličine, dok su se monumentalne statue, visoke kao stupovi hramova uz koje su se i postavljale, izrađivale od vapnenca i pješčenjaka. Umjetnici toga vremena istovremeno su motivirani prema individualizaciji lica te težnji idealiziranja. Ovo razdoblje posebno je i po tomu što se pri izradi skulptura teži iskazivanju ljepote i ljupkosti. Prema tomu, glave sfingi posvećene Hatšepsut imaju ženske i nježne crte lica, premda sama kraljica nosi tipično muška obilježja (poput lažne brade).¹¹²

Portreti arhitekata i činovnika znatno su češći u usporedbi s ranijim razdobljima, a njihovi se kameni likovi postavljaju čak i u dvorišta hramova. Primjeri su portreti arhitekta Senmuta i Hapuova (arhitekt Amenofisa III.), sina Amenofisa. Arhitekt Senmut prikazan je u blok statui, a u krilu je držao glavu princeze Neferure. Hapuov sin, Amenofis prikazan je u dvije statue u pozi pisara (obrazovana čovjeka). Ove statue pripadaju razdoblju vladavine Amenofisa III. U tomu vremenu umjetnici teže isticanju detalja te realizmu. Krajem XVIII. dinastije, kada Amenofis IV. Ehnaton uvodi monoteistički kult boga Atona, skulpturu karakterizira potpuni naturalizam. Umjetnici bez ijedne izmjene prikazuju ono što vide. Portreti Amenofisa IV. prikazuju kao čovjeka¹¹³ s izduženom glavom i lice, nogama koje su u natkoljenicama zadebljane, obješenim donjim djelom trbuha te kržljivim torzom.¹¹⁴ Takve fizičke osobine primjećuju se i na portretima faraonovih kćeri.¹¹⁵

Otkriće portretnih maski i kalupa u gipsu iz ateljea skulptora Tutomzisa u Amarni dokaz su potrage od realističkih modela prema modelima koji naglašavanju tjelesne osobine, ružne ili lijepe. U ovoj su radionici pronađene glave kraljice Nefertiti, jedna je od bojenog vapnenca, a druga od kvarcita. Naturalizam amarnske umjetnosti vidljiv je u vrijeme vladavine Tutankhamona,

---

¹¹¹ Isto, str. 31. – 32.

¹¹² Isto, str. 32. – 33.

¹¹³ Isto, str. 33. – 34.

¹¹⁴ Uranić, isto, str. 150.

¹¹⁵ Tasić, isto, str. 34.

premda je u to vrijeme ponovno oživljen Amonov kult, a umjetnost se službeno vratila na prijašnje estetske kanone. Bogati inventar u grobnici ovog faraona u Dolini kraljeva upućuje na amarnski stil, koji je prije svega vidljiv na prikazivanju tkanine.¹¹⁶

Na statui u stavu pisara koja predstavlja Horemheba, budućeg faraona¹¹⁷ XVIII. dinastije (ujedno i posljednji faraon te dinastije), vidljivo je kako tradicionalna pravila ponovno prevladavaju. Amarnsko razdoblje u umjetnosti, premda kratko i revolucionarno, utjecalo je na cijelu vladavinu XIX. dinastije.¹¹⁸ Iz toga razdoblja potječu monumentalni kipovi Ramzesa II. te drugi kipovi na kojima se uočavaju finoća i nježnost.¹¹⁹ Ipak, u tomu se vremenu umjetnost ponovno progresivno vraća na idealizirane oblike. Osim toga, ovo je razdoblje u kojemu se po posljednji puta ističe veličina Egipta, koji već tada započinje polako propadati. Što se tiče XVIII. dinastije, u tomu su vremenu bile popularne blok-statue, čija je izrada započela još u razdoblju Srednjeg kraljevstva. One su važne zbog dokumentarne vrijednosti, odnosno brojnih urezanih natpisa koji su se nalazili čak i na vrlo glatkim površinama statua.¹²⁰

Privatno kiparstvo Novog kraljevstva prikazuje visoku umjetničku razinu. Ono je u odnosu na kraljevsko kiparstvo slobodnije od tradicionalnih okvira. Proizvode se i mali drveni kipovi, osobito ženski.¹²¹

Od razdoblja XXI. dinastije pa do kraja faraonske povijesti Egipta skulptura jedva preživljava, uz poneke kratkotrajne uzlete. Najznačajnija djela toga razdoblja su portreti Amonovih božanskih obožavateljica (primjer je statua kraljice Karomame od zlata i bronce), zatim portreti kraljeva te velikih svećenika. Posljednje razdoblje egipatske povijesti obilježeno je vrlo složenim prilikama. Dinastije se često isprepliću: Tebom vlada Amonovo svećenstvo, a Deltom svjetovni vladari. Umjetnost XXV. dinastije je etiopska. Umjetnost XXVI. dinastije (osnovali je saiski prinčevi) nazvana je „neoklasičnom“ umjetnošću. Umjetnost toga razdoblja oslanja se na klasične oblike XVIII. dinastije i Starog kraljevstva. Pri izradi elegantnih i profinjenih detalja upotrebljavaju se plemeniti materijali. Iako je u ovim razdobljima skulptura dekadentna, u vrijeme ovih dviju dinastija ona pokazuje najviše zanimljivosti. Portreti božanskih obožavateljica Amenardis, Šabake i Šabatake karakterizira snaga vidljiva na strogo izrađenim kvadratnim licima u kamenu. U razdoblju XXVI. dinastije oblici skulpture postaju mekši i dalje se oslanjaju na

---

¹¹⁶ Isto, str. 34.

¹¹⁷ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 114.

¹¹⁸ Tasić, isto, str. 36.

¹¹⁹ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 114.

¹²⁰ Tasić, isto, str. 36.

¹²¹ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 114.

veličanstvene i hijeratične oblike iz prošlosti. U sitnoj plastici popularan materijal postala je bronca. Ona je omogućavala posebnu obradu te savršena tehnička spajanja. Brončani predmeti, koji uglavnom prikazuju bogove u različitim stavovima (pozama) i odjeći, bit će popularni sve dok Rimljani ne osvoje Egipat.¹²²

7. Slikarstvo

Slikarstvo svih antičkih civilizacija pa tako i Egipta započelo je dekoriranjem keramike. Skliar razlikuje tri vrste preddinastijskog lončarstva: tip iz kulture Badari u koji se ubrajaju posude od crvene gline koje su dekorirane dijagonalnim i usporednim prugama čiji rubovi prilikom pečenja potamne. Zatim tip iz El Amraha u kojemu se zadržava boja materijala, no ukrasi se zbog

---

¹²² Tasić, isto, str. 39.- 40.

životinjskih, geometrijskih te biljnih motiva čine raznolikijim u odnosu na posude iz kulture Badari. Naposljetku, tip iz Gerzaha u koji se ubrajaju još maštovitiji i raznolikiji dekorativni elementi.¹²³ Keramika se dekorirala tako da su se na njezinu površinu četkicom nanosile boje. Četkica je bila napravljena od štapića, stoga su je stari Egipćani prvo grickali i žvakali kako bi se njezina vlakna odvojila te time bila spremna za dekoriranje.¹²⁴

Najstarija slikana dekoracija staroegipatske umjetnosti vidljiva je¹²⁵ na fragmentu zidne slike iz Hierakonpolisa. Kompozicija slike je primitivna, nema posebno simboličko značenje niti unutrašnju scensku koherentnost.¹²⁶ Na slici pretežno prevladavaju bijela, crna i žuta boja.¹²⁷ Način slikanja još nije utvrđen, a umjetnici iz tog razdoblja još nisu spoznali tehniku perspektive. Ipak, tipične se konvencije egipatskog slikarstva (položaj tijela te boje prikazanih likova) nadziru.¹²⁸

U dinastijsko vrijeme boja se, kako bi se naglasilo ono vizualno, upotrebljavala gotovo svugdje: na natpisima, arhitekturi, reljefima te zidnom slikarstvu. Građevine koje su imale prirodnu boju kamena dekorirane su živim bojama zbog simbolične, ali i religijske uloge. Budući da je religija predstavljala važnu ulogu u stvaralaštvu, boja se javljala čak i na najmanjim i najbeznačajnijim predmetima.¹²⁹ Pravila slikarstva određena su već u Starom kraljevstvu, dok su se njihovi osnovni principi, tako se smatralo, oblikovali već u „vrijeme bogova“, odnosno mitskom razdoblju u kojemu je prema vjerovanju starih Egipćana stvoren egipatski svijet.¹³⁰ Prema konvenciji¹³¹ ženski su likovi slikani ružičastim ili svijetložutim bojama (iznimka je bila božica Hator koja je imala tamnu put), muški crvenim bojama,¹³² voda plavim bojama, a biljke zelenim.¹³³ Pozadina je uglavnom bila bijela u Novom kraljevstvu od XIX. dinastije, ponekad i žuta.¹³⁴ Postavke prema kojima se prikazivalo ljudsko tijelo su sljedeće: naslikanom čovjeku morale su se vidjeti obje noge, glava u profilu, obje ruke, obje strane prsnog koša, oko *en face*, bokovi, stopala te pupak okrenut postrance.¹³⁵

---

¹²³ Skliar, isto, str. 26.

¹²⁴ Tasić, isto, str. 42.

¹²⁵ Isto, str. 44.

¹²⁶ H. W. Janson, Anthony F. Janson, isto, str. 61.

¹²⁷ Tasić, isto, str. 44.

¹²⁸ Skliar, isto, str. 25.

¹²⁹ Tasić, isto, str. 42.

¹³⁰ Isto, str. 43.

¹³¹ Prette, De Giorgis, isto, str. 26.

¹³² Tasić, isto, str. 43.

¹³³ Semenzato, isto, str. 25.

¹³⁴ Tasić, isto, str. 43.

¹³⁵ Uranić, isto, str. 58.

U Starom kraljevstvu slikarstvo se počelo primjenjivati na ravnim površinama, koje su bile uglančane i premazane gipsom te na reljefima. Način slikanja nije se previše razlikovao od današnjeg. Egipatski umjetnik crtao je po gipsu s četkicom na kojoj se nalazila boja. Crtež bi prepravljao sve dok ne bi došao do potpuno uravnotežene kompozicije. Zatim bi pisar ispisivao natpise, a svećenik provjeravao njihovu točnost. Nakon toga slika se bojala. Primjer ovakvog rada vidljiv je na grobnici faraona Horemheba (XVIII. dinastija). Grobnica nije bila dovršena. Neki su zidovi bili isklesani u plitkom reljefu, neki samo iscrtani, a treći dovršeni.¹³⁶

Što se tiče dobivanja boja, bijela boja dobivana je od gipsa, zelena i plava od otpadaka staklene paste s bakrom i kobaltom, žuta iz prirodne zemlje, a crna od čađe. Općenito, zidovi na grobnicama važni su jer uz pomoć njih možemo upoznati odjeću i običaje Egipćana. Radovi na polju, namještaj, klanje bikova te brojni drugi prikazi. Osim toga, bilo je moguće uspoređivati slike i natpise te na temelju toga utvrditi nomenklature predmeta, životinja i biljaka. Scene lova i ribolova djeluju posve prirodno. Primjerice, freska iz Itatove grobnice predstavlja odličan primjer slikarstva na gipsu. Guske su naslikane pažljivim potezima i pokretima četkice, s lepezom boja i tonova koje, prema Tasić, ne možemo uspoređivati s kasnijim egipatskim slikarijama. Slikani reljefi od razdoblja IV. dinastije izgledaju profinjeniji, a prikazani predmeti življi.¹³⁷

U Srednjem kraljevstvu na reljefima i u slikarstvu primjećuje se slobodnija primjena pravila. Ona su omogućila određena odstupanja od utvrđenih konvencija. Najbolji primjer predstavlja zidna slika „Hranjenje oriksa“ iz grobnice Khnumhotepa. Na slici se nalaze dva čuvara i dva oriksa. Oni bi prema pravilima utvrđenima u razdoblju Starog kraljevstva trebali stajati na istoj liniji tla ili bi drugi čuvar i njegov oriks trebali biti iznad prvog prikazanog čuvara i oriksa. Umjesto toga uvedena je druga linija tla koja je malo viša u odnosu na prvu liniju, čime čuvari i ortoksi čine skoro povezane skupine.¹³⁸

U Srednjem kraljevstvu teži se prikazivanju novih položaja likova/objekata te novim detaljima. Budući da su likovi na istoj sceni prikazani na različitim visinama, oni predstavljaju prividnu perspektivu. U tomu razdoblju uz osnovne (pretežno korištene u Starom kraljevstvu) upotrebljavaju se i prijelazne boje, a njihova je upotreba prirodnija i slobodnija u odnosu na prijašnje razdoblje. U razdoblju XII. dinastije pojavljuje se realističniji prikazi tema iz

---

¹³⁶ Tasić, isto, str. 44.

¹³⁷ Isto, str. 45. – 46.

¹³⁸ H. W. Janson, Anthony F. Janson, isto, str. 72.

svakodnevnog života, ali je njihova obrada neuredna, boje su stavljene nasumično, a detalji su nacrtani pogrešno. U razdoblju Srednjeg kraljevstva počinju se oslikavati i drveni sarkofazi.¹³⁹

Što se tiče Novog kraljevstva, najbrojniji slikarski prikazi nalaze se na zidovima tebanskih grobnica (razdoblje od Hatšepsut do kraja XX. dinastije). U tim grobnicama reljef nije oslikan jer stijene u Dolini kraljeva nisu bile pogodne (bile su trošne) za to. Iz tog razloga slikalo se na ravnim površinama načinjenim od gipsa. Takve površine bile su praktičnije i ekonomičnije jer su u tom vremenu svoje grobnice oslikavali i širi društveni slojevi (građanstvo) koji su tada imali pravo na svečanu sahranu.¹⁴⁰

Na početku Novog kraljevstva reljefi iz pogrebnog hrama Hatšepsut (iz Deir el Baharija) bili su slični onima iz Starog kraljevstva. To se može reći i za slike u grobnici faraona Tutmozisa III. Na tim slikama vidjela se naklonost umjetnika prema strogim i stiliziranim oblicima te simetriji u kompoziciji, a boje su bile bez sjaja. Nakon protjerivanja Hiksa, slijedi razdoblje buđenja nacionalne svijesti Egipćana, a ono se odražava i na umjetnost. Tako su u vrijeme vladavine Amenofisa II. i Tutmozisa IV. oblici reljefa postali mekši, boje razlivenije i prozirnije, a stjenoviti zidovi zbog bolje čvrstoće bili su premazani mješovitom gipsa i slame. Takav stil („graciozni“) oslobađa se formalizma iz prethodnih razdoblja, premda su prikazivane teme i dalje ostale iste. Dolaskom na vlast Amenofisa III. razvoj slikarstva dostiže svoj vrhunac. Estetička pravila slikarstva koja su u tom razdoblju utvrđena, usmjerena su prema ekspresivnom klasicizmu. Boje i linije postaju čistije, a tonovi raznolikiji. Krajem XVIII. dinastije, tijekom vladavine Amenofisa IV., rađa se novi stil, takozvani amarski. Slikarstvo toga vremena prolazi kroz razdoblje pretjeranog naturalizma. Pretjerani naturalizam očituje se u prikazu svih fizičkih nedostataka kralja i njegove obitelji.¹⁴¹ Primjerice, na mnogobrojnim se reljefima mogu vidjeti prikazi iz privatnog života kralja i njegove obitelji. Na jednom su reljefu prikazani kralj Amenofis IV. koji u ruci drži odrezak i kraljica Nefertiti koja u ruci drži komad piletine. Drugi reljef prikazuje Amenofisa IV. i Nefertiti kako sjede u kolima. U toj sceni Amenofis IV. drži uzde, a Nefertiti ga grli.¹⁴²

Slikarstvo se na samom kraju XVIII. dinastije ponovno vraća na postavke prije amarne, što je vidljivo u tebanskim grobnicama Tutankhamona i Ramzesa I. Najbolje očuvani primjer nalazi se u grobnici Ramzesa I. Na zidovima grobnice prikazana je povorka robova te narikače koje su obučene u odjeću od bijelog plisirano lana. Tijekom razdoblja vladavine Ramesidske dinastije

---

¹³⁹ Tasić, isto, str. 45. – 46.

¹⁴⁰ Isto, str. 46. – 47.

¹⁴¹ Isto, str. 47.

¹⁴² Skupina autora, *Išezle civilizacije*, Mozaik knjiga, 2009., str. 100.

(od XIX. do XX. dinastije) slikarstvo se manje brižljivo izvodi, ali je i dalje vizualno te s duhovnim detaljima iz života starih Egipćana. Tijekom razdoblja XXI. dinastije dolazi do laganog pada u slikarstvu. Taj pad očituje se u tome što se visoka umjetnička vrijednost zadržava jedino na svitcima zagrobnih papirusa (koji su česti i karakteristični od razdoblja Novog kraljevstva) te na sarkofazima od drva. Primjerci oslikanih sarkofaga od drva ili kartonaži poznati su još od razdoblja Srednjeg kraljevstva.¹⁴³

U Novom kraljevstvu od razdoblja XVIII. dinastije sarkofazi su izrađivani od kartonaže ili drva, a bili su četverokutna ili antropomorfna oblika. Površina sarkofaga, osobito tijekom razdoblja Ramesida, žuta je ili bijela sa slikanim licem te s natpisima crne boje. Najljepši primjeri ukrašeni su cvjetovima i listovima. Od razdoblja XXI. dinastije površine sarkofaga imaju sve složenije natpise s božanstvima Horusom, Ozirisom, Anubisom, Izidom, Totom i ostalim čuvarima svijeta mrtvih te prikazima scena balzamiranja. Antropomorfni sarkofazi imali su iste karakteristike sve do kraja ptolemejskog razdoblja: izrađeni su od kartonaži ili drva, osim u saiskom razdoblju kada se javljaju glomazni primjerci izrađeni od granita, tvrdog kamena ili porfirita.¹⁴⁴

Posebno područje slikarstva karakteriziraju vinjete na svicima papirusa i ilustracije.¹⁴⁵ Vještina slikara Novog kraljevstva, a ponekad i sloboda prikazivanja (primjerice životinja) vidljiva je na nacrtima za slike, satiričnim motivima (iz satiričnih papirusa Novog kraljevstva), tlocrtima građevina itd. Upravo na ilustracijama (malim minijaturama) u „Knjizi mrtvih“ do izražaja dolazi tehnička vještina.¹⁴⁶ Papirusi Knjige mrtvih javili su se u XVIII. dinastije, a bili su vrlo brojni do kraja faraonskog Egipta. Vinjete su mogle biti male i postavljane iznad stupaca hijeroglifa te velike tako da se smjenjuju s napisanim tekstom. Crtež je ponekad bio stiliziran i linearan, izrađen crnim tušem, ponekad obojen pri čemu je boja imala definiranu ulogu. U svakom razdoblju stil slikarstva na papirusima pratio je službena pravila u slikanju hramova i grobnica.¹⁴⁷

---

¹⁴³ Tasić, isto, str. 47. – 48..

¹⁴⁴ Isto, str. 50. i 52.

¹⁴⁵ Isto, str. 52.

¹⁴⁶ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 111. – 112.

¹⁴⁷ Tasić, isto, str. 52.

8. Primijenjena umjetnost

Primijenjena umjetnost uključuje svaku umjetničku djelatnost kojoj je svrha uljepšavanje različitih predmeta poput nakita, oruđa, oružja, pokućstva, tekstila, odjeće i drugih predmeta koji su izrađeni od drva, kože, tkanine, keramike, stakla, plemenitih i neplemenitih kovina te drugih materijala.¹⁴⁸ Što se tiče egipatske primijenjene umjetnosti, sačuvani su brojni primjerci pokućstva,¹⁴⁹ keramike, nakita te velik broj predmeta načinjenih od alabastera i tvrdog kamena u koje se osobito ubraja posuđe.¹⁵⁰

---

¹⁴⁸ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50384>, 18. 6. 2019.

¹⁴⁹ Germain, Bazin, *Povijest umjetnosti: od prehistorije do naših dana*, Naprijed, 1968., str. 37.

¹⁵⁰ Tasić, isto, str. 54. - 55.

U Starom kraljevstvu bila je razvijena proizvodnja vaza svih veličina i oblika, posebno su se isticalle one napravljene od alabastera. Egipćani su alabaster obrađivali bakrenim alatima te su ga glačali pijeskom. Budući da je alabaster bio lakše obradiv materijal, služio je kao dobra zamjena za tvrdi kamen. U grobnici Hetepheres, majke faraona Keopsa, pronađeni su namještaj i nakit,¹⁵¹ a među pronađenim predmetima nalazili su se baldahin, krevet i naslonjač koji su izrađeni od zlatnog nakita te¹⁵² vrtni paviljon pokriven listićima zlata i drugo pokućstvo. Premda je tehnika oblaganja drvenog namještaja zlatnim listićima bila vješto primjenjivana već i na predmetima iz groba kraljice Hetepheres, ona se u vrijeme VI. dinastije usavršila. Od nakita su pronađene srebrne narukvice ukrašene inkrustacijom od tirkiza te karneola koji su raspoređeni u obliku leptira, a takav će se motiv ponavljati sve do Novog kraljevstva.¹⁵³

Ovdje treba istaknuti brončano ogledalo u obliku lotosova cvijeta čija stabljika služi kao držač, a smatra se jednim od najfinijih predmeta nastalim u vrijeme Starog kraljevstva.¹⁵⁴ Tijekom Srednjeg kraljevstva, točnije XII. dinastije, u primijenjenoj umjetnosti javljaju se nove tehnike pod stranim utjecajima. Prvenstveno su to utjecaji s Krete, obale Male Azije te s Bliskog istoka. U ovom razdoblju postignuta su zrela dostignuća u obradi metala koja su vidljiva na predmetima poput „ogledala od uglačane bronce s drškom u obliku papirusovog cvijeta, okovratnicima i pektoralima s granuliranim zlatom i umecima od staklene paste i dragog kamenja.“¹⁵⁵

S obzirom na to da je tijekom Srednjeg kraljevstva velika količina zlata dolazila s područja Nubije, omogućen je razvoj zlatarstva. Iz tog razdoblja datiraju zlatni pršnjaci za vladare koji zbog svoje uravnotežene dekoracije postižu umjetničku vrijednost.¹⁵⁶ Treba spomenuti i krune princeze Khnumit (pronađene u Dahšuru) koje su napravljene od latica cvjetova od dragog kamenja optočenih zlatnom žicom, a smatraju se remek djelima razdoblja Srednjeg kraljevstva. Treba se osvrnuti i na krunu princeze Sat Hathor Junit koja je napravljena od zlatne trake na kojoj su postavljene ruže (njih 15) ukrašene plavim, zelenim i crvenim poludragim kamenjem te zlatnim trakama (privjescima).¹⁵⁷

U Srednjem kraljevstvu posebno se razvila keramika sa staklastom prevlakom (slična gledi), najčešće tirkiznoplave boje. Pronađene su posude te figure nilskog konja ukrašene plavim

---

¹⁵¹ Isto, str. 55.

¹⁵² Novak, isto, str. 80.

¹⁵³ Tasić, isto, str. 55.

¹⁵⁴ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 117.

¹⁵⁵ Tasić, isto, str. 56.

¹⁵⁶ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 117.

¹⁵⁷ Tasić, isto, str. 56.

cvjetovima na tirkiznoj pozadini, a tipične su za razdoblje XI. i XII. dinastije. One su bile preteča figuri boginje Tueris, zaštitnice trudnica.¹⁵⁸

Tijekom Novog kraljevstva Egipćani žive luksuznijim i bogatijim životom. U tom razdoblju održavaju se bliske veze s Istokom te egejskim svijetom, a predmeti za svakodnevnu upotrebu postaju profinjeniji. Koliko su ti predmeti bili profinjeni, najbolje opisuje sljedeći citat: „Dražesne kozmetičke žličice uz pomoć ruku vještog obrtnika postaju djevojke koje plivaju, djevojke koje sviraju instrument sličan mandolini ispod snopova papirusa, životinje nalik na guske elegantnih oblika, čiji gornji dio tijela, poput zatvarača, skriva unutrašnjost žličice.“¹⁵⁹

U ovom razdoblju keramika različitih boja i oblika koristi se za vaze i predmete koji se postavljaju u kupaonice. Raširena je upotreba stakla za izradu vaza. Jedinstven primjerak tako izrađene vaze je onaj iz Amarne u obliku ribe na kojoj je efekt ljuski postignut korištenjem bijele, žute, zelene, plavi i crne boje. Primijenjenu umjetnost Novog kraljevstva najbolje opisuju luksuz i bogatstvo pokućstva pronađeno u Tutankhamovoj grobnici. Materijali kojima je pokućstvo ukrašeno su: bjelokost, zlato, lak i boja.¹⁶⁰

Pronađeni su kreveti od izrezbarenog i pozlaćenog drva s prikazima figura boginja zaštitnica. Osim pokućstva, pronađeni su i drugi važni predmeti poput slikanih kovčega s faraonovim haljinama i draguljima, kanope, vaze od alabastera i tvrdog kamena, faraonova zlatna maska itd.¹⁶¹

S obzirom na to da su kreveti bili jedni od najvažnijih dijelova namještaja egipatske kuće, a u izvjesnom smislu simbolizirali su zaklon i mjesto na kojemu se odmara/spava, njihov razvoj moguće je pratiti od prvih dinastija. U krevete se već za vrijeme prvih dinastija umetala slonovača, ležište je postavljano visoko, noge su pravljene u obliku papaka bika ili lavljih šapa, dok su gornji dijelovi bili ukrašavani životinjskim glavama. Stolice s ili bez naslona pratile su shemu kreveta, osobito u obliku nogu te u pogledu ukrašavanja. Od V. dinastije na naslonjač se stavlja ispružen ili povijen naslon koji nije vrlo visok, ali je uvijek posve krut. U razdoblju Srednjeg kraljevstva naslon se povija prema unutrašnjosti te se smanjuje. Takva sjedišta prvotno su bila u upotrebi kod bogatih, ali od razdoblja Novog kraljevstva raširena je njihova upotreba na mnoge domove. Osim

---

¹⁵⁸ Tasić, isto, str. 58.

¹⁵⁹ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 117.

¹⁶⁰ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 117.

¹⁶¹ Tasić, isto, str. 58.

toga, raširena je upotreba drugih komada namještaja, a oni su sve češće ukrašeni plemenitim metalima, rezbarijom te intarzijom.¹⁶²

Treba spomenuti još i figurice ušebti. Ušebti su male pogrebne figure koje su se polagale u grob, a služile su kao ritualna zamjena za pokojnika. Materijali koji su se koristili prilikom izrade bili su: drvo, fajansa ili porculanska glina te kamen.¹⁶³ Tasić smatra kako je keramika najviše došla do izražaja upravo u proizvodnji ovih figurica. Navodi kako su one bile najčešće plave ili zelene boje te su često imale natpise na sebi.¹⁶⁴

Tijekom Kasnog razdoblja umijeće obrtnika u malim umjetnostima ostalo je na zavidnoj razini, a o tome svjedoče predmeti („poput dijelova pokućstva, u bronci prošaranoj zlatom“) sačuvani iz saiskog razdoblja.¹⁶⁵ Novak ističe kako se posebno razvio obrt vezan uz nakit te da su posvuda pronađeni mali umjetnički predmeti (mali kipići bogova i vladara, talismani itd.).¹⁶⁶

Smatra se kako je egipatski obrtnik bio ponosan na svoje umijeće. Prema steli Irtisena egipatski obrtnik stručnjak je za rad s lakiranim metalima te izradu predmeta od kovine ukrašene dragim kamenje. Umijeće obrta tijekom Srednjeg kraljevstva obrtnik je prenosio na sina poput tajne:

„Znam tajnu hijeroglifa i znam prinostiti žrtvu. Svaku sam čaroliju naučio i ništa mi nije promaklo. Jer ja sam umjetnik izvrstan u svojoj umjetnosti, odličan zbog onoga što zna. Znam omjere mješavina, računam tegove, znam kako što učiniti nižim ili naglasiti, ovisno o tome izlazi li ili ulazi, kako bih stavio tijelo na njegovo mjesto. Znam pokrete figure, hod žene, trenutni položaj, povlačenje samotnog zatočenika, pogled jednog oka prema drugome, strah u očima uhvaćenog, ravnotežu ruke onoga koji ruši nilskoga konja, korak onoga koji trči. Znam napraviti glazuru i predmete iz lijevanog željeza, a da ih vatra ne spali i da ih voda ne ispere. Ono što nije nikome odano osim meni i mom starijem sinu, jer bog mi je naredio da mu to otkrijem.“¹⁶⁷

---

¹⁶²Tasić,isto, str. 58. – 60.

¹⁶³<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63477>, 20. 6. 2019.

¹⁶⁴ Tasić,isto, str. 60.

¹⁶⁵ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 117.

¹⁶⁶ Novak, isto, str. 212.

¹⁶⁷ Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, str. 117. – 119.

9. Zaključak

U uvodu ovog diplomskog rada postavljena je hipoteza da je staroegipatska umjetnost statična i u službi je staroegipatske religije. Hipoteza je djelomično potvrđena. Zaključilo se kako je staroegipatska umjetnost u službi religije, no ne i da je statična. Stari Egipćani su svoje hramove, grobnice i statue/kipove gradili s ciljem da pokojniku osiguraju što bolji život na drugom svijetu. U istoj toj službi bili su slikarstvo/reljef te primijenjena umjetnost. Tijekom iščitavanja literature i pisanja rada vidljivo je bilo kako staroegipatska umjetnost nije statična, premda se na prvi pogled činila takvom. Nestatičnost staroegipatske umjetnosti ponajprije je vidljiva u skulpturi i slikarstvu. Na skulpturi je očito kako se u Starom kraljevstvu nastoje idealizirati te poštivati točno određena stilska pravila, zatim se tijekom Prvog prijelaznog primjećuje da se nisu uvijek poštivale tradicionalne proporcije. Umjetnici Novog kraljevstva u skulpturi istovremeno teže individualizaciji lica te idealizaciji, a pri izradi skulptura teže iskazivanju ljepote i ljupkosti. Tijekom razdoblja vladavine Amenofisa III. umjetnici teže isticanju detalja te realizmu. Krajem

XVIII. dinastije, kada Amenofis IV. Ehnaton uvodi monoteistički kult boga Atona, skulpturu karakterizira potpuni naturalizam, a nakon toga razdoblja ponovno se progresivno vraća na idealizirane oblike. U slikarstvu je vidljivo kako su pravila utvrđena veću vrijeme Starog kraljevstva. Ona su se tijekom Srednjeg kraljevstva slobodnije primjenjivala što je omogućilo određena odstupanje od konvencija. Tijekom Novog kraljevstva primjenjivali su se strogi i stilizirani oblici te se težilo simetriji u kompoziciji. Nakon protjerivanja Hiksa dolazi do buđenja nacionalne svijesti. U skladu s tim tijekom vladavine Amenofisa II. i Tutmozisa IV. oblici reljefa postaju mekši, boje razlivenije i prozirnije. Taj takozvani graciozni stil oslobađa se formalizma iz prethodnih razdoblja, premda su prikazivane teme i dalje ostale iste. Dolaskom na vlast Amenofisa III. razvoj slikarstva dostiže svoj vrhunac. Estetička pravila slikarstva koja su u tomu razdoblju utvrđena, usmjerena su prema ekspresivnom klasicizmu. Boje i linije postaju čistije, a tonovi raznolikiji. Krajem XVIII. dinastije tijekom vladavine Amenofisa IV. rađa se novi stil, takozvani amarski. Slikarstvo toga vremena prolazi kroz razdoblje pretjeranog naturalizma. Na samom kraju XVIII. dinastije ono se ponovno vraća na postavke prije amarne, a tijekom razdoblja vladavine Ramesidske dinastije (od XIX. do XX. dinastije) slikarstvo se manje brižljivo izvodi, ali je i dalje vizualno te s duhovnim detaljima iz života starih Egipćana. Tijekom razdoblja XXI. dinastije dolazi do laganog pada u slikarstvu. Taj pad očituje se u tome što se visoka umjetnička vrijednost zadržava još jedino na svitcima zagrobnih papirusa i na sarkofazima od drva.

10. Popis literature

1. Ania, Skliar, *Najveće kulture svijeta: Egipat*, Extrade d. o. o., Rijeka, 2005.
2. Branka, Tasić, *Egipatska umetnost*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1980.
3. C. Semenzato, *Svijet umjetnosti*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1979.
4. G. Pischel, *Opća povijest umjetnosti I: slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, primijenjene umjetnosti*, Mladost, Zagreb, 1996.
5. Germain, Bazin, *Povijest umjetnosti: od prehistorije do naših dana*, Naprijed, 1968.
6. Giorgio, Agnese, Maurizio, Re, *Drevni Egipat: umjetnost i arheologija*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2006.
7. Grga, Novak, *Egipat: prehistorija, faraoni, osvajači, kultura*, JAZU, Zagreb, 1967.
8. Igor, Uranić, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
9. Joann, Fletcher, *Drevni Egipat: velike civilizacije: život, mit i umjetnost*, 24 sata d. o. o., Zagreb

10. Maria Carla, Prette, Alfonso, De Giorgis, *Povijest umjetnosti*, Naklada ljevak, 2003.
11. Mladen, Tomorad, „Dizajn za život“ – staroegipatski hramovi: povijest, razvoj i funkcija, Vol. 41, 2009., Zagreb
12. Mladen, Tomorad, *Staroegipatska civilizacija sv. 1: povijest i kultura starog Egipta*, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji, Zagreb, 2016.
13. Skupina autora, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1962.
14. Skupina autora, *Istorija čovečanstva 2: Egipat i drevne civilizacije*, Mono i Manjana, 2008.
15. Skupina autora, *Iščezle civilizacije*, Mozaik knjiga, 2009.
16. Skupina autora, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, Europapress holding d. o. o., Zagreb, 2007.
17. Skupina autora, *The times – Atlas svjetske povijesti*, Cankarjeva založba, Ljubljana – Zagreb, 1986.
18. W. Janson, Anthony F. Janson, *Povijest umjetnosti*, dopunjeno izdanje, Varaždin, 2013.
19. Wolfhart, Westendorf, *Drevni Egipat*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1969.

Izvori s interneta:

<http://proleksis.lzmk.hr/55112/>, preuzeto: 8.7. 2019.

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=15792>, preuzeto: 8. 7. 2019.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50384>, 18. 6. 2019.

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63477>, 20. 6. 2019.